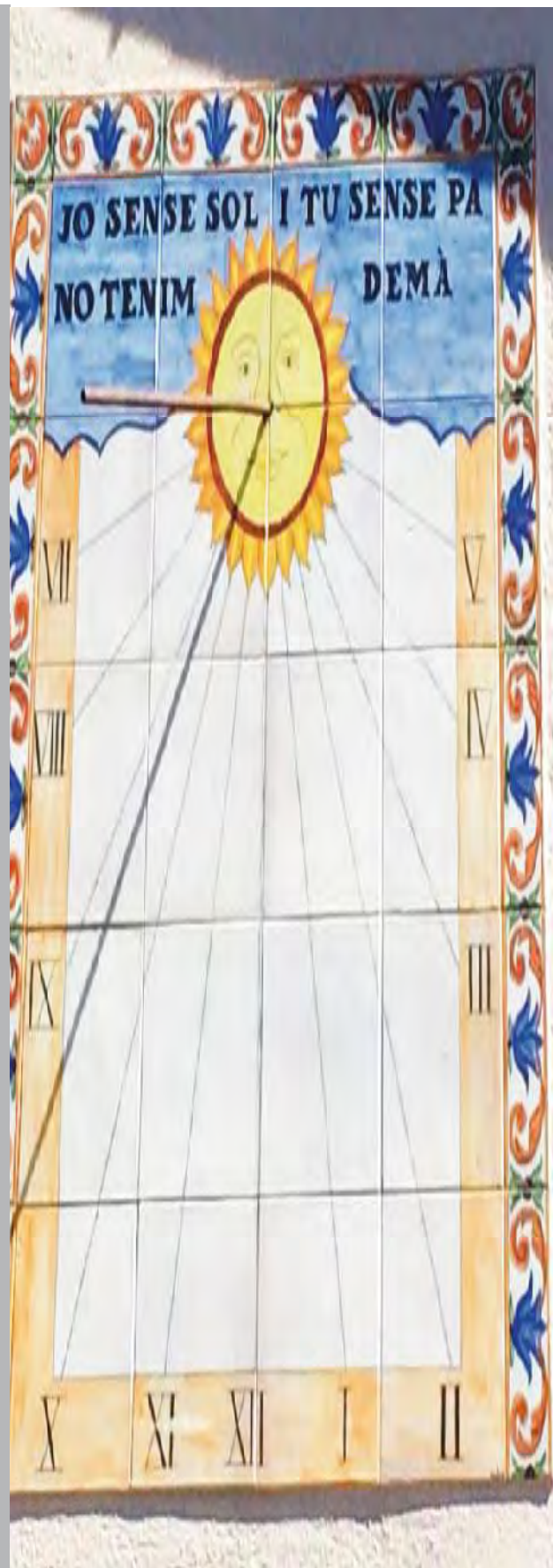

**Un aspecte del
patrimoni
ornamental de
l'Hospitalet:
els rellotges solars**

Jordi L. de la Pinta

Un aspecte del patrimoni ornamental de l'Hospitalet¹: els rellotges solars

Jordi L. de la Pinta

Enginyer de projectes

Diplomat en arqueologia per la UB. Investigador independent

In memoriam del meu amic i un dels meus tutors, Alberto López Mullor

1. INTRODUCCIÓ

Fins al segle XIV només l'Església es preocupava per la mesura i datació dels fets religiosos, quotidians, polítics o socials. Les cartes i escrits de l'època rarament es dataven i, quan es feia, sovint s'emprava l'any del regnat del monarca.

Només la revolució industrial va impulsar el canvi definitiu en la mentalitat i l'ús del temps en la societat moderna. L'impacte d'aquesta revolució en la mesura del temps i la construcció de rellotges es va definir com la màquina principal de la tècnica moderna, però l'home preindustrial ja feia servir diversos instruments per calcular el pas del temps: rellotges d'aigua, de sol o de sorra. En tots els casos es tractava d'eines que utilitzaven formes d'energia naturals en què el grau de precisió era escàs i depenia tant de les condicions mediambientals com de l'òptica de l'observador.

En el rellotge solar, el mecanisme remet a la naturalesa cíclica del temps, simbolitzada pel dia i la nit, amunt i avall. Però mentre el rellotge solar era utilitzat per mesurar espais curts de temps (les hores canòniques, el temps de cocció, etc.), el de sorra servia per representar la visió del cicle vital basat en la roda de les generacions, cadascuna de les quals repeteix *ad infinitum* el comportament de l'anterior, és a dir, l'aprenentatge de pares i avis en referència amb les fases vitals, rituals cíclics, familiars, laborals o ambientals.

La construcció i disseny dels rellotges de sol es basa en la gnomònica, ciència o tècnica que tracta dels quadrants solars —paraula derivada de *gnòmon* ('vareta'),

---

¹ En el text inclourem alguns rellotges que no pertanyen exclusivament al nostre terme, però hem cregut convenient citar-los a causa de la seva innegable proximitat o al fet que en algun moment van pertànyer al nostre territori.

que és el nom de l'objecte que produeix l'ombra que ens permet conèixer les divisions del temps, o sigui, la marxa aparent del sol.

Cal aclarir que, per tal que un rellotge de sol funcioni bé, ha d'acomplir algunes regles: a la superfície on s'indicaran les hores, solament cal que hi bati el sol, però l'estri que ha de produir l'ombra cal que estigui col·locat perpendicular a la línia de l'equador i orientat de pol a pol.

La informació que s'obté amb els rellotges de sol és sempre l'hora solar, que no coincideix amb l'hora civil que marquen els rellotges. De manera aproximada, l'hora que observem al rellotge solar coincidirà amb la civil, sempre i quan li sumem una hora durant l'horari d'hivern i dues, durant el de l'estiu.

A Catalunya, l'estri que produeix l'ombra es coneix, en llenguatge popular, com a "nas" o bé "broca". També se'n deia *sciotherar*, que prové de *ski*, o sigui, 'ombra', i de *therein*, que vol dir 'busca' o 'cacera', de manera que encara avui es coneixen com a "busques" les agulles dels quadrants dels rellotges mecànics o elèctrics. També cal conèixer que "quadrant" prové del quart de cercle que s'emprà per tal de mesurar l'altura del Sol sobre l'horitzó.²

2. DESCRIPCIÓ DEL TREBALL

En aquest treball es tracta de documentar les dades disperses en la bibliografia publicada sobre aquest tema i donar a conèixer l'estat de la qüestió pel que fa als rellotges de sol existents i desapareguts en el terme municipal de l'Hospitalet de Llobregat.

La major part dels rellotges que es descriuen s'esgrafiaven i pintaven o solament es pintaven directament sobre l'arrebossat de la maçoneria, encara que quasi sempre es condicionava la superfície del mur amb una fina placa arrebossada, generalment de forma quadrangular, abans de dibuixar-hi el rellotge de sol.

La tècnica constructiva incidia negativament en la conservació, bé per despreniment de la capa d'arrebossat, bé per pèrdua de color o alteracions causades per la rehabilitació i emblanquinat periòdic de les façanes.

La rehabilitació moderna de les masies que encara es conserven o la urbanització de les zones rurals al voltant dels nuclis urbans han afavorit la desaparició de molts d'aquest exemplars.

Gràcies a la conservació de documentació gràfica, considerada excepcional en molts casos, podem conèixer com eren els rellotges de moltes de les masies derruïdes i

---

² CUNTIES I VILLANOVA, J. i ALMELA CASANOVA, M.: "La mesura del temps, els rellotges de sol a la Vall de Sant Just", *Miscel·lània d'estudis santjusencs*, 2013, pàg. 297.

comparar, alhora, els rellotges originals amb aquells dels quals encara tenim constància visible.

És veritat que el fet de poder-los estudiar *in situ* no ens indica que aquests fossin els originals primitius de l'edifici, ja que en molts casos han sofert modificacions importants a través dels anys, ja sigui per restauracions respectuoses de l'original, per la substitució total o parcial per uns altres que fossin més del gust dels propietaris —tant de les generacions posteriors com de nous—, o per les variants en les tendències de l'època.

Les fotografies antigues no permeten, per regla general, distingir-ne la possible policromia, efectes decoratius pictòrics, variacions de color, etc., però sí que ens documenten sobre la forma, l'orientació, la mida i la posició del rellotge en la façana, canvis en la forma, tipologia, detalls, etc., amb la possibilitat de catalogar-los i inventariar-los, per facilitar-ne estudis i conclusions posteriors per part dels especialistes en aquesta ciència.³

3. TIPOLOGIA DELS RELLOTGES DOCUMENTATS

La tipologia de formes bàsiques fa esment del tipus de llimbs, que pot ser de diferents morfologies. Pot ser una superfície plana horitzontal, vertical o inclinada de diverses formes i orientacions, ja que pot anar cap al sud, al est, etc. També pot ser una superfície corba, com un cilindre o una esfera. Les diferents tipologies depenen sobretot de l'elecció que es faci del llimb.

La major part dels rellotges referenciats a l'Hospitalet s'adscriuen tipològicament al tipus vertical en dues de les seves variants: verticals declinats, els més nombrosos, i verticals a migdia. I quant a la forma, quadrats, rectangulars i un d'esfèric.

- *Vertical*. S'atribueix a qualsevol rellotge que tingui el quadrant vertical. La vareta forma amb el quadrant un angle igual o superior a 90° (latitud). Les diferents variants són degudes a l'orientació i al tipus de quadrant. Els verticals encarats exactament a migdia o, dit altrament, aquells el pla vertical dels quals coincideix exactament amb la línia est-oest, s'anomenen de "vertical primari" i també "verticals no declinats" o "verticals a migdia".
- *Vertical declinat*. El quadrant és lògicament vertical, però no està orientat exactament cap al sud. Si la declinació és cap a l'est, el rellotge donarà més hores al matí i menys a la tarda, i si és cap a l'oest, al contrari.

El rellotge marcarà l'hora només quan el sol il·lumini la paret. Les línies horàries són paral·leles a la direcció de l'estil o vareta. La línia de les 6 del matí i les 6 de la tarda

---

³ Asociación de amigos de los relojes de sol (AARS): <http://www.relojesdesol.info/>

no estan orientades exactament cap a oest i est, respectivament, sinó que formen un angle determinat.

Si es declinen exactament cap a l'est o l'oest, l'estilet del gnòmon se situa exactament en paral·lel a la paret que conté el quadrant del rellotge, transformant-se en una nova variant occidental o oriental.

Quant a les formes, els circulars només atenen a la forma del disseny, però segueixen el mateix patró. En canvi, els esfèrics són rellotges en els quals els quadrants es fan sobre superfícies corbes, còncaves o convexes. Es denominen també *terrelles*. No són desenvolupables especialment, és a dir que no es poden obtenir mitjançant superfícies planes amb curvatura simple.

4. UBICACIÓ I DESCRIPCIÓ DELS EXEMPLARS

Hem optat per descriure'ls respecte de la seva ubicació pels districtes que conformen el territori hospitalenc, encara que en donarem a conèixer alguns altres que, o pertanyien antigament al nostre terme o hi estan tan a prop que cal esmentar-los, tant si encara es conserven com si ja han desaparegut.

L'encapçalament de cadascun no segueix un patró establert, ja que de vegades sabem el nom de la casa o del propietari, en d'altres només el del carrer, en d'altres la ubicació geogràfica, etc.

Relotges desapareguts

Districte I

Carrer Sant Roc, 18

Font: Hidalgo Villarroya, E. et al. (1987).

D'aquest emplaçament no hem trobat cap altra referència que la d'E. Hidalgo Villarroya i altres (1987), en el seu treball sobre els elements ornamentals en l'arquitect-

tura de l'Hospitalet de Llobregat.⁴ Hi cita l'existència d'un rellotge amb una decoració de tendència modernista, en el qual la vareta sobresortia de la part superior d'una carcassa en relleu de configuració atípica.⁵ Disposava d'un quadrant horari de formes sinuoses, en què no estaven delimitades les línies horàries. Als laterals destacaven en relleu els punts cardinals. Actualment hi ha un edifici d'habitatges de construcció recent.

Carrer Sant Joan, 46-48

En l'esmentat treball d'Hidalgo, trobem la referència d'un rellotge amb una decoració d'estil naïf, que incloïa un epígraf optimista referent a les hores del sol.

Sembla el mateix a què es refereix F. Molina el 1984,⁶ decorat amb dues orenetes, a banda i banda del rellotge, que vigilen el pas del temps. El rellotge, de forma rectangular i emmarcat, estava pintat a l'arrebossat blanc de la façana conservant els números romans i la vareta, i a sota, les dates de 1767, que podria ser la de la construcció de la casa, i de 1982, que podria correspondre a la de la renovació pictòrica del rellotge. Desconeixem si l'afegit de l'escut de Catalunya a la banda superior ja hi era des d'antic i es va reutilitzar posteriorment, o si és de data posterior. És curiosa la llegenda pintada sobre un llistó de fusta en el qual descriu el pas de les hores.

Avui dia, en l'emplaçament descrit, hi ha un edifici d'habitatges de construcció recent.

Font: Hidalgo Villarroya, E. et al. (1987).

⁴ HIDALGO VILLARROYA, E., PORTOLÉS BRASÓ, F., i VILLALONGA CASAS, X.: *Elements ornamentals en l'arquitectura de l'Hospitalet de Llobregat. 1a. part. L'Hospitalet Centre*. Treball mecanografiat. Maig de 1987.

⁵ Podria tractar-se d'un lleó.

⁶ MOLINA, F. "Los relojes de sol de la ciudad constituyen una bella muestra del pasado hospitaletense". *La Ciutat de L'Hospitalet* (L'Hospitalet de Llobregat), núm. 2, oct. 1984.

Carrer Major, 82

En l'actual número 80 d'aquest carrer es pot apreciar un edifici on consta la data de gener de 1788 en el dentell de la porta d'accés. Desconeixem si és aquest edifici el que esmenten Montiel i Portolés⁷ en descriure alguns elements ornamentals de la ciutat, ja que l'esmenten com a núm. 82.

En la fotografia s'observa el rellotge que se cita com a pertanyent a aquesta numeració i se'l descriu com a vertical, de forma quadrada, amb dos sortints rectangulars a les parts inferiors i superior de l'emmarcat perimetral. S'orientaria cap al sud.

L'arrebossat s'ha perdut en part de la superfície. No es distingeixen les marques horàries, però semblen observar-se línies incises formant tres quadrats inscrits. Conservava la vareta doblegada cap avall.

Font: Montgiel i Portolés (1985).

Probablement es tracta del que F. Molina⁸ descriu com un rellotge molt malmès, ubicat en una de les darreres cases del carrer Major, prop de la Remunta. Actualment no hi ha cap resta de l'esmentat rellotge, com es pot observar en la fotografia de la pàgina següent.

Església de Sta. Eulàlia de Mérida

Els esdeveniments històrics que tenen a veure amb aquesta església comencen l'any 1492, quan es va construir el primer edifici parroquial. Després va ser destruïda i refeta en el mateix lloc l'any 1600. Aquest nou edifici va ser demolit anys després durant la Guerra Civil i substituït més tard, en el mateix emplaçament, per l'actual.⁹

---

⁷ MONTIEL, A. i PORTOLÉS, F. *Detalls ornamentals de l'Hospitalet*, 1985.

⁸ MOLINA, F. *Op. cit.*

⁹ *L'Hospitalet i el seu patrimoni arquitectònic*. L'Hospitalet de Llobregat: Ajuntament de l'Hospitalet, 1981.

Façana actual dels edificis del carrer Major, 80 i 82. Fotografia de l'autor.

Curiosament, en una fotografia de la dècada de 1920 en què es contempla el campanar i l'edifici principal, Luis V. Bagán aconsegueix apreciar l'existència d'un rellotge solar al campanar.¹⁰ L'exemplar en qüestió era de tipus circular, declinat cap a llevant, i estava situat al primer cos de la torre prop de l'espai on s'ubicaven les campanes.¹¹

Font: web¹²

¹⁰ BAGÁN, Luis V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/page/11/>

¹¹ NOVELLA PEDRO, J. *Relojes de sol de Cataluña*, V, AARS, pàg. 275.
<http://relojesdesol.info/files/Relojes-de-sol-de-Cataluna-IV.pdf>

¹² <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/masies-indrets/esglesia-de-santa-eulalia-de-merida-antiga/>

Ca l'Ernest de la Vidala

També coneguda com Ca la Vidala, era una masia del tipus I.1 de Danés i Torras.¹³ Luis V. Bagán ens comenta l'existència al municipi de dues masies homònimes o que, si més no, se les coneixia així: Ca l'Isidro i Cal Jaume. De les imatges conservades d'aquests masos, l'única que mostra un rellotge de sol a la façana és la de Ca l'Ernest, que sembla que s'ubicava entre l'Avinguda del Carrilet i el Camí de la Riereta.¹⁴

Es tractava d'un rellotge circular, declinant a llevant, amb decoració de filacteri o banda que segueix la vora inferior del cercle i una altra al remat superior imitant una teulada en la qual probablement s'inclourien llegenda i data. Se n'aprecia perfectament el gnòmon.

Font: Arxiu de l'Hospitalet i web¹⁵

Districte II

Cal Taner o Cal Tané

Es trobava en el límit entre l'Hospitalet i Barcelona, a la cantonada de l'illa on se situa el Camp Nou. Quan els anys cinquanta el FC Barcelona va comprar els terrenys per construir-hi l'estadi (1953-1957), els acords amb el propietari de la masia per adquirir-la van ser infructuosos.¹⁶

---

¹³ DANÉS I TORRAS, J. *Materials per a l'estudi de la masia*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona. Documenta Universitària, 2010. [Biblioteca d'Història Rural]

¹⁴ BAGÁN, L. V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2011/05/24/ca-l-ernest-de-la-vidala/>

¹⁵ <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2011/05/24/ca-l-ernest-de-la-vidala/>

¹⁶ Sembla que aquests terrenys van ser cedits en permuta pel nostre municipi al de Barcelona. Per això incloc aquesta masia en l'inventari.

L'edifici, ja sense ús agrícola, es va transformar en El Parador del Camino, una fonda i parada de traginers en la qual molts aficionats passaven una estona abans o després dels esdeveniments futbolístics.¹⁷

La desaparició de la masia s'inicia l'any 1965, quan el Picadero Jockey Club va comprar els terrenys.

Algunes de les fotografies conservades permeten observar un rellotge circular inscrit en un quadrat ubicat entre la balconada principal i la finestra, també balconada, de l'esquerra. Incorporava números aràbics i la vareta de recolzament. Es tractava d'un rellotge vertical declinat cap a llevant.

Font: Luis V. Bagán i Revista Barça, núm 32, abril 2008.

Districte IV

Rellotges al carrer Torns cantonada carrer Vallparda

A la cantonada entre aquests dos carrers s'ubicava un edifici d'habitatges, desaparegut fa pocs anys, que per la bibliografia consultada podria haver estat edificat a primers de segle.¹⁸

Just a la cruïlla dels dos carrers hi havia dos rellotges, un a l'angle del carrer Torns i l'altre al del carrer Vallparda, pertanyents al tipus vertical declinat. Es tractava d'exemplars quadrats i emmarcats, que havien perdut part de la superfície pintada cap a 1994, quan es van inventariar.¹⁹

---

¹⁷ BAGÁN, L. V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2011/11/13/can-taner-o-tane-una-masia-propera-a-collblanc/>

¹⁸ BAGÁN, L. V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/carrers/carrer-de-torns/>

¹⁹ Inventari dels rellotges catalans: ID 1344. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

A la cantonada del núm. 5 és on s'ubicaven els rellotges esmentats. L'altra numeració visible a la fotografia fa esment d'edificis desapareguts en la mateixa època, dels quals només queden els solars. Font: Institut Geogràfic Cadastral (1990).

Aspecte dels dos rellotges desapareguts. Font: Fotografia d'E. Farré de la SCG (1994).

Districte V

Can Rigalt

Aquesta casa senyorial, convertida posteriorment en masoveria, podia haver estat construïda aprofitant restes d'estructures medievals. Segons M. Piera,²⁰ la seva data de construcció se situa cap a 1693 i el 1728 la va comprar Miquel Rigalt, que la va reconstruir l'any 1741.

---

²⁰ PIERA GONZÁLEZ, M. *Les masies de l'Hospitalet*. Beca del Museu i de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, 2011.

Consta de planta baixa, pis, golfes i terrat. La façana, amb tres eixos verticals separats per motllures verticals, presenta una porta d'arc rebaixat, balcó i tres obertures molt allargades a la planta pis. No se'n coneix cap adscripció a la tipologia arquitectònica de Danés i Torras.

La seva particularitat, la constitueix l'antiga font existent, coronada per una bola de gran diàmetre que feia les funcions de rellotge de sol esfèric. Quan hi batia el sol, la part que quedava a l'ombra assenyalava les hores. Hi havia una placa que recordava que era propietat dels Girona i els seus drets.

Font amb el rellotge esfèric al damunt. Font: web²¹

Segons dades posteriors, aquest rellotge va ser recollit pel llavors director del Museu d'Història de la Ciutat, Francesc Marcé, ja que amb l'ampliació de la carretera va fer desaparèixer la font, la bassa i altres elements. Cap al 1971 encara era visible al seu emplaçament original i actualment es troba als magatzems d'aquest Museu.

Districte econòmic Gran Via – La Marina

Cal Puig

Coneguda en les fonts bibliogràfiques com Can Pebrot,²² es trobava molt a prop de la Farola, a la Marina, al costat del mar. Tipològicament corresponia a una variant de la forma II.4.²³

---

²¹<https://lhospitaletdellobregat.files.wordpress.com/2010/11/salvany-i-blanch-josep-1866-1929-1916.jpg?w=590&h=573>

²² MARCÉ I SANABRA, F. *Una mirada a la Marina d'ahir. Les nostres masies*, 1980. Museu d'Història de l'Hospitalet.

²³ NOVELLA PEDRO, J. *Op. cit.*

A la fotografia de l'Abans,²⁴ en el lateral inferior de l'esquerra de la façana de la masia, es pot apreciar un rellotge vertical del qual s'intueix la vareta i la divisió horària, però no se'n poden precisar més detalls.

Font: Família Puche Camps i família Puig Martí.

La Teulada Verda

Hem trobat molt poca documentació respecte d'aquest mas. Al "Museo Virtual de Viejas Fotos" del diari *20 minutos*, Jaume Almirall ens explica que l'any 1958, quan va fer la foto, allà hi vivia la família Subirachs-Almirall.

Estava situada a la Carretera de la Farola, i va desaparèixer per l'ampliació del port de la Zona Franca.²⁵

Foto: Jaume Almirall.²⁶

---

²⁴ Recull gràfic de l'Hospitalet de Llobregat (1890-1965). Barcelona: Efadós, 2003. Col·lecció L'Abans.

²⁵ BAGÁN, Luis V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/masies-indrets/la-teulada-verda/>

²⁶ Font: <http://www.20minutos.es/museo-virtual/foto/8765/#xtor=AD-15&xts=467263>

Es pot veure, sobre la finestra superior de la façana, un rellotge que s'acomoda per la part inferior a la seva curvatura, i per la part superior, al rafe del sostre. Pel que s'aprecia en la fotografia, es tracta d'un rellotge vertical, sense poder-ne deduir més detalls.

Cal Xic de la Barca

S'ubicava fent cantonada entre l'autovia de Castelldefels i la carretera de la Vora del Riu, que baixava paral·lela al Llobregat. La imatge segur que és posterior a 1971, ja que hi surt l'hospital de Bellvitge acabat de construir aquell any. Va ser enderrocada per les obres de la Ronda Litoral, segurament a la primera meitat dels anys 80.

En la bibliografia consultada se la coneix també amb el noms de Ca l'Orellut, Cal Xich de la Barca o Can Mandamàs.²⁷ Es tracta d'un edifici del tipus II.6, datat amb anterioritat a 1863.

Disposava de tres finestres amb balcó a la planta superior de la part central de l'edifici. Al costat de la central i entre aquesta i la de l'esquerra, es conservava un mal·lès rellotge rectangular, amb la seva vareta, que encara és visible en algunes de les fotografies d'arxiu d'abans de l'enderroc.

Font: Pedro García Vela²⁸

Ca l'Islenyo

Cal Pepet Islenyo, coneguda també com Ca la Conxita o Cal Manel Nolla,²⁹ és una de les setanta masies que poblaven la Marina i que va ser expropiada l'11 de maig

²⁷ PIERA GONZÁLEZ, M. *Les masies de l'Hospitalet. L'inventari*. Beca del Museu i de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, 2011.21. MARCÉ PIERA, M. *Cop d'ull als motius de l'Hospitalet*. Ateneu de Cultura Popular, 1991.

²⁸ <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/masies-indrets/cal-xic-de-la-barca-masies-indrets/>, procedent de Pedro Garcia Vela: "Postales y Fotos Antiguas de Gente del Prat de Llobregat" a Facebook.

²⁹ BAGÁN, LUIS V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2012/10/06/cal-pepet-islenyo/>

de 1920.³⁰ Duia aquest nom de l'Islenyo per haver-se instal·lat en un dels illots que hi havia a la desembocadura del Llobregat.

Font: Foto d'Alfons Ferrer i Molina³¹

Va desaparèixer al anys 1960 i correspondria al tipus II.1 de Danés i Torras. La fotografia publicada només ens permet adscriure aquest rellotge al tipus vertical, quadrat i amb s'emmarqui central horari.

Ca la Pepa

Ca la Pepa és el darrer testimoni de la nombrosa presència de masies ubicades en l'entorn dels camps en els quals més tard es va crear el gran polígon de la Zona Franca de Barcelona, i que arribaven fins al mar, fins a l'indret on encara continua el far del Llobregat.

Se la coneixia també com Cal Mariano Font o Can Estrada, entre alguna altra denominació, i es trobava a l'est de l'encreuament de la carretera de Cal Pau Radó amb la del Campàs. M. Marcé ens comenta³² que es deia així per la Pepa, que era una dona de forta personalitat. M. Cornelles, per la seva part, cita com a anècdota el fet que els seus habitants semblaven altius o envanits i les noies es pintaven molt, com nines, i en aquells temps les nines es coneixien com *pepes*.³³

Actualment es conserva, modificada, dins del recinte de l'empresa Nissan. Tipològicament correspondria al tipus I.1.

---

³⁰ La Marina de Sants i Can Tunis: enarchenhologos.blogspot.com. Quan les Corts dicten la Ley de expropiación de terrenos para los puertos francos de Barcelona y Santander.

³¹ *Recull gràfic de l'Hospitalet de Llobregat (1890-1965)*. Barcelona: Efadós, 2003. Col·lecció L'Abans.

³² M. Marcé. *Op. cit.*

³³ CORNELLES PUJOL, M. *Els motius de les antigues cases de pagès de l'Hospitalet*. L'Hospitalet de Llobregat, Ajuntament, 1990.

Font: M. Marcé³⁴

A la fotografia de M. Marcé encara es pot apreciar l'existència d'un rellotge rectangular al costat esquerre del balcó principal. Inclou un cercle distribuïdor tangent al marge superior, sense que se'n puguin precisar més detalls.

Cal Gotlla

Al Polígon Pedrosa, a la carretera antiga del Prat, s'ubica la masia coneguda com Cal Gotlla. L'edifici, de tipus basilical típic del segle XVII, correspon a la classificació II-3 de Danés i Torras, és a dir que els vessants de la teulada llencen les aigües cap a les façanes laterals.

Font: web³⁵

A la fotografia sembla observar-se, a la façana, la presència de dos rellotges a banda i banda de la balconada. Només en el de l'esquerra s'intueix l'existència d'una vareta.

---

³⁴ M. Marcé. *Op. cit.*

³⁵ <http://relojesdesol.info/files/Relojes-de-sol-de-Cataluna-V.pdf>, pàg. 280.

Façana actual de la masia, actual seu del Consorci de la Zona Franca. Foto de l'autor.

Dels rellotges podem intuir que correspondrien a la tipologia dels circulars inscrits a l'interior d'un rectangle, amb data de 1844.³⁶

Cal Camorra

Cal Camorra, Casa Camorra o Cal Gabarra estava ubicada entre els carrers Indústria i Metal·lúrgia, segons l'inventari de les masies de M. Piera. Se'n data la construcció amb anterioritat a 1863. També F. Marcé la cita en el seu treball. En qualsevol cas, en l'inventari de rellotges de l'AARS, fitxa 0295, apareix aquesta masia, on existiria un rellotge de sol que no hem pogut descriure.

Casa Llarga

Es coneix el nom d'un tal Pepet de la Casa Llarga, citat per F. Marcé i M. Piera, que situen la data de construcció de la casa amb anterioritat a 1863.

En la fitxa 0642 del recopilatori de rellotges, inclosa en el Catàleg de l'AARS,³⁷ se cita aquesta masia per l'existència d'un rellotge que no hem pogut classificar.

---

³⁶ NOVELLA PEDRO, J. Relojes de sol de Cataluña, V, AARS, Fitxa 0135, pàg. 280. <http://relojes-desol.info/files/Relojes-de-sol-de-Cataluna-IV.pdf>

³⁷ NOVELLA PEDRO, J. *Op. cit.*

Relotges que es conserven

Alguns dels exemplars que presentem es conserven en el mateix estat original, altres han modificat el disseny o l'emplaçament inicial i els que es mostren en finalitzar aquest treball són actuals, obres d'autor i de tipologia variada.

Districte I

Biblioteca Can Sumarro

L'antic mas Can Sumarro, ubicat entre el carrer Barcelona i la Riera de l'Escorxador, és el darrer exemple de les cases de pagès pròpiament dites, que es conserva al centre de la ciutat i que, des de la restauració realitzada a mitjan dècada de 1980, alberga la Biblioteca Central de l'Hospitalet.

Es tracta d'una masia amb planta baixa i golfes, adscrita a la família II, tipus 2, construïda per Jesús M. Montserrat Serdanya el 1580.

Del seu rellotge, només en queda la vareta, però s'intueix que es tractaria d'un rellotge vertical orientat a sud, del qual no podem precisar més per haver-se'n perdut el detall arquitectònic.

Façana principal del mas. (Fotografia de l'autor)

Can Pau de l'Arna

La masia coneguda com Can Pau de l'Arna és l'única que s'ha mantingut enclavada dins els terrenys on durant el darrer quart del segle XIX es produí el primer eixample de l'Hospitalet. Està ubicada al carrer Sant Roc, 9 i correspon a una masia de planta basilical orientada al sud, tipològicament enquadrada en el tipus II.3, datada cap al segle XVII. Cap a 1987, a sota la finestra central del cos superior de les golfes hi havia encara un rellotge vertical bastant deteriorat de tendència modernista. Disposava d'una carassa en relleu amb una particular configuració. De la part superior en sortia l'estil o vareta, l'ombra de la qual incidia sobre un quadrant de formes sinuoses. S'hi podien veure encara les marques de les línies horàries.

En l'actualitat, després de la reforma realitzada a l'edifici i el seu entorn, ens trobem amb un rellotge artístic d'autor, ben conservat, que mostra numeració romana de les 6 del matí a les 4 de la tarda, en cicles de 12 hores, en hores astronòmiques amb gnòmon de vareta. No exhibeix cap tipus d'ornamentació ni línies de declinació.³⁸

Vista del cos superior de la masia amb el rellotge.

Font: Hidalgo Villarroya et al. (1987)

Façana actual de la masia. (Foto de l'autor)

---

³⁸ Inventari dels rellotges catalans: ID 3271. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Ca l'Esquerrer

F. Molina ens mostra una casa que anomena Can Esquerra i que es tracta en realitat de Ca l'Esquerrer, en la qual apareix un rellotge rectangular de grans dimensions a la façana.

A la bibliografia consultada, se la coneix amb un parell més de noms: Esferrer, masia Sabater³⁹ o Can Juan Ventura.⁴⁰

Es tracta d'una masia del tipus II.2, edificada al 1572, com consta en l'escut situat damunt del balcó central. A sobre la porta es llegeix la data de reforma de l'edifici (1796).⁴¹

La masia està ubicada a la Carretera del Mig, 267 i el rellotge es podria classificar per la imatge com a rectangular, vertical declinat, amb vareta ben visible.

Font: J. Molina.

Estat actual de la masia. Foto de l'autor.

³⁹ BAGÁN, Luis V. <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/category/3-tematica/masies-indrets/ca-lesquerrer/>

⁴⁰ <https://avbellvitge.wordpress.com/?s=cal+esquerrer>

⁴¹ ESTEVES, A. *L'Hospitalet de Llobregat: Barcelonès: guia del patrimoni historico-artístic de l'Hospitalet*. Cervelló. Centre d'Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP), 1996.

Can Famades o Can Femades

Faig esment d'aquest edifici per la proximitat a l'Hospitalet, encara que pertany al municipi de Cornellà, just al final del carrer Major, i perquè la seva fesomia és difícil que passi desapercibuda. Es tracta d'una masia aixecada per la família Famades de l'Hospitalet el 1667, reformada durant el segle XVIII i adquirida per la família dels ceramistes Serra l'any 1927. És de planta quadrada i tres pisos. L'any 1990 va ser convertida en museu i espai polivalent. Acull una valuosa col·lecció privada d'art ceràmic i és, alhora, el taller del ceramista Jordi Serra. Disposa d'un restaurant annex.

Conserva un parell de rellotges molt visibles a les façanes SE i SO, de tipus vertical declinat quadrat, que han perdut les marques horàries, tot i que encara és visible l'arrebossat on devien estar pintades. El gnòmon de vareta disposa de suport en Y.⁴²

Rellotge a la façana SO. Foto de l'autor.

Rellotge a la façana SE. Foto de l'autor.

---

⁴² Inventari dels rellotges catalans: ID 3358 i 3359. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Districte III

Masia Escorça

La Masia Escorça, Can l'Escorça o Can Bitllera, va ser una antiga casa vuitcentista restaurada i convertida en serveis per al municipi el 1987. Possiblement era la residència annexa al recinte fabril d'un molí d'escorces tintòries que aprofitava un salt d'aigua del Real Canal de la Infanta per al funcionament,⁴³ encara que algun investigador posa en dubte aquest ús en constatar, en aquesta zona, només l'existència de molins fariners, almenys durant el segle passat, i no pas de molins d'escorces.⁴⁴

El rellotge és del tipus circular esgrafiat en ciment amb cercle distribuïdor horari. La numeració de les hores és d'estil aràbic, de 5 del matí a 6 de la tarda, amb mitges hores incloses, en cicles de 12 hores. Vareta de recolzament doblegada cap a dalt. Presenta petites restes de coloració.⁴⁵ Segons F. Molina, sembla que només marcava bé les hores durant els mesos de juliol i agost.

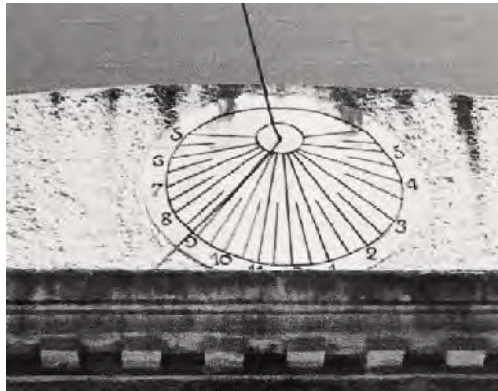
Façana actual de la masia Escorça. Foto de l'autor.

---

⁴³ Pla Especial de Protecció del Patrimoni Arquitectònic de l'Hospitalet de Llobregat (PEPPA), Ajuntament de L'Hospitalet, 2001.

⁴⁴ CASAS I FUSTER, Joan: *L'Hospitalet. Un passeig per la història*. L'Hospitalet de Llobregat: Ajuntament. Patronat Municipal de Comunicació, 1986.

⁴⁵ Inventari dels rellotges catalans: ID 1343, <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Vista del rellotge. Foto de l'autor.

Districte V

Ca n'Oliveres

Aquesta masia ubicada en l'antic Camí Ral, a tocar del barris de Can Vidalet i Pubilla Cases, pertany al municipi d'Esplugues de Llobregat i no al de l'Hospitalet, segons algunes fonts relacionades amb els rellotges. Se la identifica també amb els noms de Cal Cabo i Can Rigalt de Dalt. La construcció se situa cap al segle XVII, amb reformes posteriors cap al segle XIX. Es tracta d'una masia de tipus basilical dins de la tipologia d'arquitectura rural, d'influència barroca i historicista.

Sota l'arqueria de tres finestres, ubicades al centre del carcer, es va descriure la existència d'un rellotge de tipus vertical i forma circular, extremadament deteriorat, amb el dibuix pràcticament desaparegut.⁴⁶ Segons la referència, el gnòmon havia

Estat actual de la masia. Foto de l'autor.

---

⁴⁶ Inventari dels rellotges catalans: ID 5070, <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

desaparegut un parell d'anys abans. Nosaltres només hem pogut constatar la presència de la vareta com a testimoni de la seva existència.

Detall de la vareta en el seu emplaçament original. Foto de l'autor.

Districte econòmic Gran Via – La Marina

Can Trabal

Es tracta d'una masia bastida o reformada al segle XVIII; en una jàssera hi ha gravada la data de 1767, amb un eix de simetria especialment vigorós a la planta pis i un balcó, de data posterior, sobre el portal adovellat de la planta baixa. L'interior es conserva pràcticament igual al seu estat originari. Correspon al tipus II.4. Està ubicada al Camí de la Cadena, s/n, a la Marina.

Disposa d'un rellotge quadrat bàsic de format vertical amb orientació sud-est. Marques horàries de les 6 del matí a les 4 de la tarda en cicles de 24 hores. La numeració és d'estil romà. La línia de les 12 és vertical i el gnòmon, de vareta. A la part superior sobresurt un petit voladís i sota ell la data de 1769. Correspon a un rellotge d'autor, prou conservat.⁴⁷

---

⁴⁷ Inventari de rellotges catalans: ID 3817, <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Façana principal de Can Trabal amb el vistós rellotge de sol que la presideix. Font: web⁴⁸

Aspecte actual del mas. Font: Departament de Medi Ambient, Ajuntament de l'Hospitalet.

Cal Capellà

Coneguda també com Cal Malet, és una masia ubicada al carrer de la Feixa Llarga, molt popular per l'indret, l'edifici i el seu interior, dedicat en l'actualitat a restaurant amb el nom de La Marina. Tipològicament correspondria al 1r. grup de classificació de M. Piera i al tipus I.1. Es va construir al segle XIX i es va descatalogar del PEPPA el 2001 per la seva descontextualització substancial i les múltiples alteracions sofertes en el transcurs del temps.

A la façana sud es conserva un rellotge de rajoles ceràmiques del tipus vertical a migdia, amb marques horàries de les 6 del matí a les 6 de la tarda, en cicles de 12 hores. La línia de les 12 és vertical i la vareta presenta un sol al pol. La numeració

---

⁴⁸ <https://www.flickr.com/photos/28538383@N06/2661091244/in/album-72157606117070296/>

és aràbiga i està emmarcat amb motius florals policroms catalogat como rellotge d'autor.⁴⁹

Façana sud de Cal Capellà en l'actualitat. Font: Foto de l'autor

Detall del rellotge. Foto de l'autor.

⁴⁹ Inventari de rellotges de sol catalans: ID 3820. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Relotges moderns d'autor

En aquest apartat descriurem rellotges dels que tenim notícia, dissenyats i construïts des de fa pocs anys i que, en alguns casos, encara són visibles.

Districte II

Cra. de Collblanc, 28

En aquest emplaçament es troba un edifici de planta baixa, pis i golfes, datat al 1925, on actualment s'ubica un establiment de degustació, venda de pa i pastisseria, que ha canviat la seva titularitat a través del temps, però que ha conservat en bon estat un rellotge d'autor durant les reformes periòdiques.

Realitzat amb peces de rajola policroma, està orientat al sud. Té forma rectangular amb marques horàries cada hora des de les 7 del matí a les 5 de la tarda, en cicles de 12 hores, amb numeració romana. La línia de les 12 és vertical amb un sol al pol, emmarcat amb sanefes vegetals i el lema: "Jo sense sol i tu sense pa no tenim demà".⁵⁰

Façana actual de l'edifici. Foto de l'autor.

Detall del rellotge i el lema. Foto de l'autor.

⁵⁰ Inventari dels rellotges catalans: ID 1346 <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Districte V

INS Rubió i Ors, carrer del Molí, 24

En el INS Rubió i Ors es va fer, cap a l'any 2011, un rellotge del tipus vertical declinat que encara és visible en la seva façana sud-est.

Es tracta d'un rellotge rectangular realitzat amb rajoles ceràmiques, amb marques horàries de les 6 del matí a les 5 de la tarda, en cicles de 12 hores. La numeració és aràbiga i la línia de les 12 és vertical. En la decoració hi ha un sol, el nom de l'escola i una decoració artística amb els colors identificatius del centre i els noms dels alumnes del Centre l'Esclat i els de l'Institut, que van participar en l'estudi, disseny i construcció del rellotge sota la supervisió gnomònica d'I. Vilà.⁵¹

Façana sud-est de la escola. Foto de l'autor

Detall del rellotge. Foto de l'autor.

⁵¹ Inventari dels rellotges catalans: ID 3884. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

Districte VI

Institut Joan Miró, Av. Europa, 153

Cap a 1989, un concurs realitzat entre els alumnes de l'Institut va propiciar el disseny d'un rellotge en ceràmica decorada amb el cap d'un gall a l'esquerra i a la dreta, la lluna i un cap de gat. Al pont hi havia un sol sobre el qual figurava el lema: "La vida és temps, el temps és vida". Al final de cada línia horària hi havia la lluna en una fase diferent i l'hora en números romans. Era del tipus vertical declinat, orientat al sud-est. El càlcul i disseny va ser obra de J. Manso SA de Barcelona.⁵² La denominació actual del centre és Institut Europa i no hem pogut localitzar-lo, per la qual cosa creiem que ha desaparegut.

Detall del rellotge esmentat. Foto de J. Nogué.

Un nou rellotge no documentat⁵³

Es troba a l'antiga masia coneguda com Ca n'Agustí o Ca n'Angulo, encara que també va ser coneguda com Mas Nadal o Can Mèlic, on l'exèrcit va instal·lar al 1862 un *escuadrón de remonte de artillería*.⁵⁴

Hi ha la data de 1691 a la llinda de la porta del darrere, però sembla que es va construir cap a mitjan segle XVI. La documentació més antiga que es conserva, però, és del 1740.

⁵² Inventari dels rellotges catalans: ID 311. <http://www.gnomonica.cat/index.php/inventari/inventari-10742>

⁵³ Tot i la documentació bibliogràfica que hem consultat, no s'ha pogut constatar que aquest rellotge hagi estat estudiat o referenciat, per la qual cosa el donem a conèixer en aquest treball com una nova aportació a l'inventari i coneixement del tema.

⁵⁴ BAGÁN, Luis V.: <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/2011/07/14/caserna-de-la-remunta-1987/>

El seu estil arquitectònic s'assimila al tipus II.6 de Danés i Torras, si bé inicialment es tractaria d'una masia del tipus 5.

Arran de la cessió pel Ministeri de Defensa de la totalitat de la caserna a la ciutat el 2007, i una vegada inclosa urbanísticament dins de les Àrees Residencials Estratègiques (ARE), s'ha pogut iniciar una reforma integral de l'entorn i estudiar els edificis inclosos en aquesta àrea.

Ha estat llavors quan hem pogut documentar l'existència d'un rellotge adossat a la façana principal, sota el carener i centrat amb les finestres de les golfes, en molt bon estat de conservació, que no ha estat esmentat en cap de les descripcions de la masia que hem consultat.

Construït en pedra artificial i forma blasonada o en escut, presenta un frontó corbat a la part superior, imitant la volta celeste, que inclou cinc estrelles en relleu seguint el perímetre i un angelet amb les ales desplegades ocupant l'espai interior. La numeració, també en relleu, és romana i la vareta està declinada a llevant.

Façana principal. Foto de l'autor.

Detall del rellotge. Foto de l'autor.

5. CONCLUSIONS

Investigar sobre un dels elements del nostre patrimoni⁵⁵ ens ha permès introduir-nos en l'ambient rural de la ciutat quant a la ubicació d'antigues masies, els seus noms, els personatges i anècdotes que les envoltaven, la seva transformació o desaparició a través del temps i molts altres aspectes que ni tan sols se'ns ocorren fins que de mica en mica ens anem introduint en la recerca.

Altres investigadors, estudiosos o simplement interessats en el tema històric local ens han precedit en aquesta tasca i han deixat testimoni dels seus treballs en la nombrosa bibliografia i documentació gràfica que presentem, en detalls insignificants, moltes vegades, però que ens han permès conformar un recopilatori exhaustiu dels rellotges de sol desapareguts i dels que encara són visibles. Tant de bo fos possible fer el mateix amb altres objectes o motius representatius d'aquest patrimoni rural menor, com ja s'ha fet en altres camps a nivell arqueològic,⁵⁶ escultòric, pictòric, tecnològic o d'estris domèstics, entre d'altres.

Desconeixem si aquets objectes estan posats efectivament de relleu i si caldria pensar en una reglamentació sobre la seva conservació a partir d'ara, per augmentar el malmès i perdut patrimoni material d'aquesta ciutat, malgrat els esforços i la dedicació del Museu de l'Hospitalet i del Departament de Patrimoni de l'Ajuntament en la recuperació, conservació i difusió documental dels objectes del passat de què encara disposem.

6. BIBLIOGRAFIA

AJUNTAMENT DE L'HOSPITALET. *L'Hospitalet i el seu patrimoni arquitectònic*, 1981.

ASOCIACIÓN AMIGOS DE LOS RELOJES DE SOL (AARS). <http://www.relojesdesol.info/> (consulta dec. 2016)

ASSOCIACIÓ DE VEÍNS DE BELLVITGE. <https://avbellvitge.wordpress.com/?s=cal+esquerer> (consulta dec. 2016)

BAGÁN, L. V. *L'Hospitalet de Llobregat, Imatges retrospectives d'una ciutat*, <https://lhospitaletdellobregat.wordpress.com/> (consulta set. 2016)

CASAS I FUSTER, Joan: *L'Hospitalet. Un passeig per la història*. L'Hospitalet de Llobregat: Patronat Municipal de Comunicació, Ajuntament de L'Hospitalet de Llobregat, 1986.

---

⁵⁵ DE LA PINTA, J. L. "La investigación arqueológica en l'Hospitalet de Llobregat (Barcelona)", *Butlletí del Centre Excursionista de la Natura del Barcelonès Nord* (Santa Coloma de Gramenet), any VII, 1991.

⁵⁶ DE LA PINTA, J. L. [https://independent.academia.edu/JordidelaPinta/Història-antiga-a-L'Hospitalet-de-L-\(Barcelona\)](https://independent.academia.edu/JordidelaPinta/Història-antiga-a-L'Hospitalet-de-L-(Barcelona))

CORNELLES PUJOL, M. *Els motius de les antigues cases de pagès de l'Hospitalet*. L'Hospitalet de Llobregat: Ajuntament, 1990.

DANÉS I TORRAS, J. *Materials per a l'estudi de la masia*. Girona: Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines, Centre de Recerca d'Història Rural (ILCC-Secció Vicens Vives) de la Universitat de Girona, Documenta Universitària, 2010. [Biblioteca d'Història Rural]

DE LA PINTA, J. L. "La investigación arqueológica en l'Hospitalet de Llobregat (Barcelona)", *Butlletí del Centre Excursionista de la Natura del Barcelonès Nord* (Santa Coloma de Gramenet), any VII, 1991.

DE LA PINTA, J. L.: *Història antiga a L'Hospitalet de Llobregat*, [https://independent.academia.edu/JordidelaPinta/Història-antiga-a-L'Hospitalet-de-L-\(Barcelona\)](https://independent.academia.edu/JordidelaPinta/Història-antiga-a-L'Hospitalet-de-L-(Barcelona)) (consulta dec. 2016)

DOMÍNGUEZ LÓPEZ, M: <http://www.facebook.com/profile.php?id=160924240> (consulta feb. 2017)

ESTEVEES, A. *L'Hospitalet de Llobregat: Barcelonès: guia del patrimoni historico-artístic de L'Hospitalet*. Cervelló. Centre d'Estudis i Divulgació del Patrimoni (CEDIP), 1996.

HIDALGO VILLARROYA, E.; PORTOLÉS BRASSÓ, F.; VILLALONGA CASAS, X. *Elements ornamentals en l'arquitectura de L'Hospitalet de Llobregat. 1a. part - L'Hospitalet Centre*. Treball mecanografiat. Maig de 1987.

MARCÉ PIERA, M. *Cop d'ull als motius de l'Hospitalet*, Ateneu de Cultura Popular, 1991.

MARCÉ SANABRA, F. *Un mirada a la Marina d'ahir. Les nostres masies*. L'Hospitalet de Llobregat. L'Hospitalet de Llobregat: Ajuntament, Ponència de Cultura, Museu d'Història de la Ciutat: 1980.

MOLINA, F. "Los relojes de sol de la ciudad constituyen una bella muestra del pasado hospitalense". *La Ciutat de L'Hospitalet* (L'Hospitalet de Llobregat), núm. 2, oct. 1984.

MONTIEL, A. I PORTOLÉS, F. *Detalls ornamentals de L'Hospitalet*, 1985.

NOVELLA PEDRO, J. *Relojes de sol de Catalunya*, V, AARS, <http://relojesdesol.info/files/Relojes-de-sol-de-Cataluna-IV.pdf> (consulta oct. 2016)

PIERA GONZÁLEZ, M. *Les masies de l'Hospitalet*. Beca del Museu i de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, 2011.

PIERA GONZÁLEZ, M. *Les masies de l'Hospitalet. L'inventari*. Beca del Museu i de l'Arxiu Municipal de l'Hospitalet, 2011.21.

PLA ESPECIAL DE PROTECCIÓ DEL PATRIMONI ARQUITECTÒNIC DE L'HOSPITALET DE LLOBREGAT (PEPPA), Ajuntament de l'Hospitalet, 2001.

SOCIETAT CATALANA DE GNOMÒNICA. *Inventari dels rellotges catalans*, <http://www.gnomonica.cat> (consulta set. de 2016).

VECINA MORENO, P. <https://relojesdesol.wordpress.com/tiposrelojes/> (consulta setembre 2016).